

**СПИСАНИЕ „НАУКА“ (1881 – 1884) И УНИФИКАЦИОННИТЕ
КНИЖОВНОЕЗИКОВИ ПРОЦЕСИ
СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО**

Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**„NAUKA“ („SCIENCE“) JOURNAL (1881–1884) AND THE
STANDARDIZATION PROCESSES OF THE BULGARIAN
LITERARY LANGUAGE IN THE POST-LIBERATION PERIOD**

Diana Ivanova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper focuses on the historical importance of „*Nauka*“ („*Science*“) Journal (1881–1884) and its function in the literature and language standardization processes as discussed in the perspective of the social and cultural discourse of that time and in the context of the language specificity in the post-liberation period. The journal deserves attention due to its policy – the presentation of literary works, literary criticism, and language reviews; another of its merits is its feature of linguistic discussions of relevant contemporary issues and problems of language standardization. „*Nauka*“ („*Science*“) Journal is a very important source for studies on the historical development of Contemporary Standard Bulgarian Language (language standardization processes, terminological word-formation, purity of the vocabulary) and it is definitely one of the driving forces in the Bulgarian Language Standardization processes during the 1880s .

Key words: „*Nauka*“ (Science) Journal, language standardization processes, linguistic discussions

За да се осмисли историческото значение на списание „Наука“ и неговата роля в литературните и книжовноезиковите процеси, необходимо е то да се разгледа в обществения и културния дискурс на времето, както и в контекста на езиковата ситуация в следосвобожденския период. След Освобождението по силата на Берлинския конгрес (1879 г.) българските земи са разпокъсани – независима държава

е само Княжество България със столица София, Източна Румелия е васална област към Османската империя, а Македония и Одринска Тракия остават изцяло под османска власт. Именно тогава започва т. нар. румелийски период¹ на областта със столица Пловдив. Въпреки неблагоприятните обстоятелства и изкуственото разделение на нацията тежат паралелни интеграционни културни и езикови процеси в свободните и неосвободените български земи, разбира се, белязани и със своя специфика.

Непосредствено след Освобождението Пловдив е най-големият български град като население и като материални и духовни ресурси: интелигенцията в Пловдив по онова време наброява около 3000 души², там живеят и работят известните отпреди Освобождението местни просветни и обществени дейци – Н. Геров, Й. Груев, Хр. Г. Данов, Др. Манчов, К. Моравенов, Ив. Евст. Гешов и др. По-късно в града пристигат образовани българи главно от Балкана и Средногорието (от Сливен, Ямбол, Калофер, Сопот, Карлово, Копривщица, Клисурса, Панагюрище, Перущица, Пещера, Пазарджик, Котел, Елена, Жеравна, Казанлък, Ст. Загора, Чирпан). Някои от тях са учили и работили в Цариград, други са били в странство³. Както се вижда, строителите на Източна Румелия, а по-късно и на обединена България произхождат от будни селища в много широк географски ареал, който започва от

---

¹ Тук названието Източна Румелия се употребява условно, както отбелязва библиографът М. Стоянов в забележителната си книга „Когато Пловдив беше столица. Очерци за Източна Румелия“: „След като българите с кръвта и живота си бяха извоювали свободата на Южна България, европейската дипломация се опита отново да я подчини на султана под името Източна Румелия. Историята обаче е показала многократно, че скалъпваните от дипломатите създания са нетрайни [...]. Понятието „Източна Румелия“ дотогава не съществуваше. Такова име за своята страна българският народ не бе чувал и не знаеше“ (цит. по 2. изд. Стоянов 2008: 7).

² За възрожденския и следосвобожденския Пловдив има огромна по обем литература, но тук сме се опирали главно върху сведения от книгите на Н. Генчев и М. Стоянов (Генчев 1981, Стоянов 2008); също така и на по-ранни източници (Шишков 1926, Пеев 1928, 1941; Панов 1939 и др.).

³ Фамилиите Чалъкови, Кесякови, Тъпчилещови, Бракалови; Г. Кръстевич, Ст. Чомаков, Хр. Стамболски, Г. Вълкович, Г. Груев, М. Маджаров, Хр. Караминков, П. Куртович, П. Димитров, Д. Минков, Ил. Йовчев, Д. Душанов, Гр. Караджов, Ив. Салабашев, Г. Бенев, Г. Странски, Г. Янкулов, Л. Дагоров, Д. Фингов, М. Бракалов, Д. Попов, Ив. Богоров, Ив. Вазов, Хаджи Гьока Павлов, Вълко Нейчов, К. Величков, З. Стоянов, Даниил Юруков, Ив. Гешов, К. Стоилов, П. Каравелов, Ст. Бобчев, Пантелей Наботков, Т. Икономов, К. Моравенов, Н. Начов и мн. др.

Родопите, върви по Средногорието и Стара планина и стига чак до най-източните ѝ части. Те са високообразовани – завършили университети във Франция, Италия, Германия, Австро-Унгария, Русия, Сърбия, Гърция; в добре уредени училища в Цариград (Висшето военно-медицинско училище, Галатасарайския лицей, Роберт колеж) и т.н. За по-кратко или за по-дълго в Пловдив се установяват и чуждестранни специалисти и предприемачи: чехи, сърби, хървати, унгарци, италианци, французи, австрийци, немци (Вагнер 1897; Стоянов 2008: 17), които заемат различни служби в града. На просветното поприще работят много чехи, които имат големи заслуги за успехите в българското образование.

Още преди Освобождението Пловдив се очертава като водещо културно и просветно средище: оттук тръгват нови педагогически методи и идеи за реформи в образованието, книги с утилитарен характер и учебници, които се разпространяват по всички краища на българската земя – традиция, която продължава със засилени темпове и след Освобождението. Пловдив дава на България голяма част от висшата интелигенция и приема през румелийския си период едни от най-видните представители на българската нация, напуснали Княжеството по политически причини: общественици, поети, писатели, журналисти, както и чуждестранни специалисти.

Органическият устав (законите за управлението на областта) признава правото на многоезичие: официални са три езика (български, гръцки и турски)⁴. Но въпреки осигуреното правно положение и материалните възможности на носителите си гръцкият език, както и турският не придобиват надмощие. Отпечатваните книги и вестници на гръцки се четат само от гърците; увлечението по модния някога гръцки език отдавна е преодоляно у българите (Стоянов 2008: 27). Позициите на българския език, създадени чрез образованието още през Възраждането, се утвърждават поради нарастването на българското население и откриването на нови училища, вкл. и средни.

В Града на тепетата след Освобождението се подобрява издателската дейност и се разширява печатната база – съществуват 8 печатници – Дановата, Манчовата, на италианеца Ед. Диони, печатница „Напредък“, а също така една гръцка и една турска печатница. В Пловдив Янко Ковачев пренася печатницата си от Виена, а Й. Груев, директор на просветната дирекция, осъществява мечтата си да открие през 1882 г. в Пловдив модерна печатница (Областната), където се

⁴ Освен тези три големи етноса в Пловдив живеят и арменци, евреи, цигани. Чува се и друга чужда реч: френска, английска, италианска, руска (Стоянов 2008: 17).

отпечатва сп. „Училищен дневник“. Продължават да функционират двете възрожденски издателства (на Хр. Г. Данов⁵ и Др. Манчов). Съставители, компилатори и преводачи на дидактичната литература са главно учителите в гимназиите в Пловдив, Ст. Загора и Сливен (Хр. Г. Данов, Др. Манчов, Н. Саранов, Ат. Илиев, Ив. П. Славейков, Ив. Пеев, Ив. Горов, Ст. Бобчев, Гр. Караджов, Ст. Костов, Д. Благов, Й. Ковачев, чехите Антон Шоурек, слпвенецът Фр. Мочник и др.). Качествено подготвени и полиграфически добре оформени, пловдивските учебници намират добър прием не само в училищата в Източна Румелия, но и в Княжеството и в Одринска Тракия и Македония (Стоянов 2008: 118).

За развитието на образователното дело, както и за разцвета на книжовната дейност и на книгопечатането в областта важна роля изиграва културната политика на постоянния комитет на Дирекцията на народното просвещение, който отпуска парични средства за училища, за поддържане на печатни издания, за отпечатване на творби на видни автори. Създадена е добра организация на училищната мрежа с начално и средно образование, разширяват се възможностите за грамотяване на населението в неделни и вечерни училища, въвежда се и предучилищното обучение. Броят на училищата в областта нараства, подобрява се и се разширява преподавателският ресурс, като броят на завършилите висши училища се увеличава. В гимназиите в Пловдив, Ст. Загора и Сливен се създава традиция да се отпечатват годишните отчети, които съдържат не само важни статистически и фактологични данни, но и научни разработки на самите учители.

---

⁵ Само Дановото издателство в Пловдив от 1879 – 1899 г. издава над 500 книги. В другите по-големи градове на Източна Румелия също се развива книгопечатането. В Ст. Загора излизат 183 книги и 28 периодични издания, между тях в. „Земледелец“ на Д. Наумов и сп. „Знание“ на Ал. Козаров; в Казанлък – 12 вестника и списания, между които сп. „Критика“ (1891) на д-р Кр. Кръстев и „Работнически вестник“ (1897 – 1899) (Атанасова, Драганова 2010). В Ямбол е открита първата печатница в града – „Тунджа“ (1891 г.), а след нея печатница „Светлина“ и „Просвета“. Само за периода 1879 – 1900 г. в града се отпечатват през различно време около двадесет вестника и списания (в. „Тунджа“, в. „Ямбол“, в. „Надежда“, в. „Каргуна“, в. „Нова зора“, в. „Сиромашки защитник“, преименуван по-късно на „Работнически другар“, в. „Народна воля“, сп. „Преглед“, сп. „Сполука“, сп. „Орач“). В Сливен излиза в. „Българско знаме“ (1879) в едноименната печатница, в. „Съветник“, в. „Работник“, в. „Смешлю“ (Русинов 1985: 12), а в Бургас успешно се развива печатницата на Ив. Кираджиев, в Сливен функционира печатница „Знание“ и т.н.

Състоянието на книжовния език е в пряка връзка с равнището на оживения културен и литературен живот в областта: създава се театърът, най-напред във вид на любителски представления, а по-късно като институция; организират се оркестри и хорове, които изнасят концерти в градска среда. В училища, библиотеки, читалища, просветни дружества се организират публични беседи и лекции, което позволява българският език да функционира в по-широка социална среда. Това укрепва статуса на книжовния език и тласка напред неговото развитие. В периодичния печат, както и в цялата тогавашна книжнина (учебна, научна, художествена) се наблюдава стремежът на писатели, редактори, учители към единен книжовен език – независимо от кои краища на България са те.

Журналистиката в Източна Румелия преди Съединението достига до завидна висота благодарение на това, че в Пловдив се събират едни от най-талантливите български творци – писатели и публицисти, като Ив. Вазов, К. Величков, З. Стоянов, Ст. Бобчев, Георги Груев, М. Маджаров, Гр. Начович, Ив. Евст. Гешов, Д. Хранов, Св. Миларов, Ст. Михайловски, П. Кисимов, Ат. Шопов, Д. Ризов, П. Р. Славейков, Ив. Славейков, П. Каравелов и мн. др. Благодарение на този журналистически потенциал от Освобождението до 1885 г. в областта излизат над 30 периодични издания. Сред тях е първият следосвобожденски вестник „Марица“ (25.07.1878 – 06.09.1885) (ред. Гр. Начович, Ив. Евст. Гешов, Ст. Бобчев, М. Маджаров и др.), както и едни от най-авторитетните вестници: „Народний глас“ (24.07.1879 – 31.08.1885) (изд. Др. Манчов; ред. Ив. Вазов, К. Величков), „Южна България“ (1883 – 1885), с гл. редактор Г. Бенев, в. „Съединение“ (1882) с редактор Ив. Берковски, в. „Независимост“ (1881 – 1882), редактиран от П. Каравелов и П. Р. Славейков, вестниците „Общински лист“ (1882 – 1885), „Кукуруигу“, в. „Борба“ (1885), издаван от З. Стоянов през 1885 г., в. „Съединение“ (30.12.1882 – 31.03.1883) с редактори Ив. Евст. Гешов и Д. Юруков, френско-българският вестник „Положение“ (1882) с ред. Св. Миларов и О. Искендер и др. Излизат и специализирани списания, като едно от най-значимите е сп. „Наука“ (1881 – 1884), месечно издание на Книжовното научно дружество в Пловдив (с ред. Ив. Вазов, К. Величков, Ив. Салабашев, Ст. Бобчев и П. Наботков), което съдържа художествени текстове – оригинални и преводни, научни статии от различни области на познанието, критика. Тук се отпечатва още сп. „Зора“ – литературно списание, редактирано от Ив. Вазов и К. Величков; „Законоводец“ – списание за законодателство, правосъдие и адми-

нистрация, „Съдебен вестник“, „Училищен дневник“ с редактор Йоаким Груев и др.

Една от основните задачи на в. „Марица“ е да прокламира идеята за обединението на разпокъсаните от Берлинския конгрес български земи. Вестникът не скрива русофилската и славянофилската си ориентация: в редовно поддържания „Славянски отдел“ се отразява обществено-политическият и културният живот на славянските народи – задача, посочена и в програмната статия на изданието. И по съдържание, и по разпространение в. „Марица“ е „истински общобългарски вестник“, който се следи и търси не само в Източна Румелия, но и в Княжеството и в неосвободените области Одринска Тракия и Македония. Той се списва и на френски и се разпространява и в чужбина.

Редакторите на периодичните издания са общественици, политици, културни дейци. В Пловдив се събират най-ярките представители на българската интелигенция след Освобождението, хора с високо образование и култура, с широки интереси и владеене на чужди езици и с талантливи журналистически пера. Този елит се е нуждаел от обединение и по инициатива на Й. Груев (директор на Дирекцията на народното просвещение) в Пловдив се учредява Научно книжовно дружество с председател Ив. Вазов, като в неговия устав се предвижда издаването на печатен орган – сп. „Наука“. За негов главен редактор е избран Ив. Вазов. Списание „Наука“ е първото научно-литературно периодично издание след Освобождението. То започва да излиза през 1881 г. и съдържа няколко основни раздела: „Книжнина“ (за литературни произведения), „Наука“ (за научни статии), „Училищен отдел“ (за педагогически статии, рецензии, отзиви), „Критика и библиография“, „Външен и вътрешен преглед“, „Смес“. В редакционната колегия влизат К. Величков, Ст. Бобчев, Ив. Салабашев, Д. Минков, П. Наботков и Г. Караджов.

Списание „Наука“ е едно от знаковите издания, което оживява духовния живот не само на Пловдив, но има и национално значение. Неговата поява, както и излизането на останалите периодични издания в областта, е закономерна в контекста на динамичното развитие на образование, журналистика, книгоиздаване и възможността за провеждане на самостоятелна образователна и културна политика.

Паметта за Пловдив е невъзможно напълно да се възстанови, без да се разгърнат тогавашните периодични издания, вкл. и сп. „Наука“, и без страниците, написани от ония негови летописци, които оставят следи не само от близкото и по-далечното минало, но създават и историята на съвременна България. Сътрудници на списанието (броят

им надвишава 60) са видни български общественици и книжовници, като М. Дринов, З. Стоянов, Й. Груев, П. Р. Славейков, Хр. Бончев, Д. Ганчев, Ат. Илиев, П. Каравелов, Е. Каравелова, Д. Душанов, М. Москов, Д. Стоянов, д-р Г. Вълкович, Ив. Евст. Гешов, П. Енчев, П. Иванов, Д. Попов, Св. Миларов, Ф. Симидов, Д. Драгомиров, П. Милошев, Гр. Караджов, д-р Янколов, д-р Стоянович, Ив. Салабашев, П. Наботков, П. Матвеев, Кр. Мирски, А. Начев, Ат. Шопов, Г. Карловски, Т. Икономов, П. Николов, З. Даскалов, Д. Минков, А. Т.-Балан, д-р Ст. Данев, К. Шапкарев, М. Киранов, Н. Кърджиев, А. Марков, М. Жекова, Г. Колушки, Г. Ненов, Ив. Плачков и др.

По професионален признак сред сътрудниците на списанието най-голям е делът на учителите (38%), следват писателите и преводачите (15%), лекарите (13%), учениците (10%), духовниците (5%), останалите са студенти, търговци, адвокати, издатели, общественици. Сред сътрудниците на списанието има и две жени. По степен на образование най-много са висшистите (63%), със средно образование (20%), самоуки (3%); за останалите няма данни. Всички те произхождат от селища на Централния Балкан, Средногорието и Североизточна България. Сътрудниците на сп. „Наука“ са с трайни интереси към книжовната дейност и към книжовния език.

Сп. „Наука“ се определя като научнопопулярно и общообразователно издание с енциклопедично съдържание. В него за първи път се отпечатват Вазовите творби „Неотдавна“, „Митрофан и Дормидолски“, „Немили-недраги“, „Хаджи Ахил“, „Един кът от Стара планина“ и др. Към документалната проза се отнасят спомените на Ив. Вазов „Неотдавна“ (г. I), както и части от „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов – „Събранието в Оборище“ (г. II, кн. 10, с. 925 и сл.; 11 – 12, с. 1039 и сл.).

Излишно е да се подчертава, че художествената литература (оригинална и преводна) изпълнява важни възпитателни и естетически функции, но тя е също средство, чрез което се постига националното езиково утвърждаване. Излизат преводи на чужди класици: на В. Юго, Ем. Зола, лорд Байрон, Дж. Мил, Ив. Тургенев, М. Лермонтов, Н. Гогол, Ян Неруда, Ю. Словацки. Списанието запознава читателите си с биографиите на В. Юго, Ф. М. Достоевски, У. Шекспир, Е. Зола. През първата годишнина като приложение излиза романът на В. Юго „Деветдесет и трета година“ в превод на Ив. Евст. Гешов.

От отпечатаните 67 литературни произведения 2/3 принадлежат на четирима български автори, които най-активно публикуват тук: Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков и П. П. Славейков. На Вазов и Ве-

личков принадлежи заслугата за отпечатването на преводни творби от френски, руски, английски и полски език, което дава представа не само за литературните, но и за естетическите предпочитания на двамата редактори.

Отпечатват се различни по жанр белетристични творби, както и поезия, което допринася за развитието на съответните стилови средства. В списанието намира място първата песен на „Илиада“ в превод на П. Р. Славейков (г. I, кн. VII, с. 558 – 570), откъс от поемите на Дж. Байрон „Чайлд Харолд“, преведена от Д. К. Попов, „Америйо“ от В. Юго в превод на К. Величков – през втората годишнина. От руската поезия е преведено стихотворение на М. Лермонтов – „Въздушний кораб“, в превод на Д. К. Попов, от чешката – две стихотворения на Ян Неруда (г. II), поема на Словацки (г. III), от скандинавската – стихове на Б. Бьорнсон „Вечерта на Великден 1864“ (г. III). Д. К. Попов превежда също творби на Л. Буле, от М. Хартман, от Т. Худ, като се стреми да е близо до стилистиката на оригиналния текст.

В сп. „Наука“ се отпечатват и две драматургични произведения – драмата „Виченцо и Анжелина“ в превод на К. Величков (г. II, кн. 3, 4, 5) и незавършената му трагедия „Старозагорченката“ (г. II, кн. 7, 8 – 9, 11 – 12).

Обнародват се записи на народни песни, събрани от различни български краища (Котел, Пирдоп, Лом, Кюстендил, Щип, Хвойна, Широка лъка и др.). Сред най-активните записвачи са П. Р. Славейков, Н. Попов, П. Загорев. В сп. „Наука“ излиза статията на П. Р. Славейков „Рупското или рупаланското българско население и наречие“ (г. II, кн. 5, с. 463 и сл.).

В сп. „Наука“ са поместени и пътните записки на К. Иречек „От нова България“, препечатани от чешкото списание „Osveta“ в превод на Гр. Караджов, пътеписът „Един кът от Стара планина“ на Ив. Вазов, както и статията на Ив. Евст. Гешов „Новото издание на Каницовата книга върху България“ (г. I, № 1, с. 76), издадена в Лайпциг през 1883 г. (2. изд.).

Списанието продължава добрите традиции във възрожденската периодика, като поддържа отдела „Биография“. Там се поместват биографични очерци за Ал. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Ф. М. Достоевски, У. Шекспир, Дж. Мил, В. Юго, Е. Зола, Б. Бьорнсон и др.

В раздела „Педагогия“ са публикувани статии за образованието, възпитанието, за учителя и неговите задължения и т.н. („Нравственото възпитание“ от Х. Спенсър в превод на Д. Минков, „За началните учи-

лица в Англия и Германия“ от П. Иванов, „Първоначалното образование в Швейцария“, „Качествата на добрия учител“ от Й. Груев и т.н.).

В списанието намират място преводни и оригинални текстове от различни области на познанието (физика, химия, биология, социология, етнография, история), които подпомагат развитието на книжовния език и неговите стилове. Особено ценни са Вазовите критически отзиви за новоизлезли книги – оригинални и преводни, за учебници, за статии и т.н., където редакторът задължително взема отношение и по езикови въпроси. В тях поетът поставя високи критерии към авторите, препоръчва грижливо отношение към езика и вещина при използването му, а след някои особено слаби изяви той скърби, че „българският език е подложен на тежки изпитни“. В точните му коментари проличава езиков усет и изграден вкус към красивото слово. С обективната си критика Вазов следи книжовноезиковите процеси да вървят в правилното русло и дава уроци по словесно изкуство на младото поколение творци.

В критическия отдел на сп. „Наука“ се отпечатват и езиковедски материали, напр. статията на И. А. Ворачек и Д. Стойнов „Ударението в новобългарски език. Градивце към славянската акцентология“ (г. III, № 11), студията на А. Т.-Балан „Български речник на Ив. Богоров“ (г. III, кн. 9, 10, 11, 12). В нея А. Т.-Балан, като изтъква заслугите на Ив. Богоров да създаде един необходим и полезен лексикографски труд – тълковен речник на българския език (през 1871 и 1881 – 1882 г.), посочва и неговите недостатъци, които групира в четири основни направления: състав на лексиката, от страна на лексикографията, на лексикологията и граматиката. Сред бележките на Балан се посочва, че речникът не обхваща в пълнота трите главни български наречия (тракийско, македонско и мизийско), че в недостатъчна степен е изяснена етимологията на думите, че липсват цели тематични групи на лексиката – за цветя, растения и билки. Наистина нуждата от тълковен речник остро се е чувствала не само като съкровищница на народното словно богатство, но и като кодифициращо средство, което да подпомогне стабилизирането на книжовната лексикална норма – уви, условие, на което явно Богоровият речник не е отговарял.

Езиковите дебати, които се водят на страниците на сп. „Наука“, почиват върху познатите възрожденски концепции за описание на езика ни, но много по-целенасочено се търсят връзките между отделните езикови елементи, явления и състояния, за да бъдат унифицирани и подчинени на стройна система. И въпреки че езиковата теория е все още твърде бедна и повечето от статиите нямат чисто научен характер,

редакторите провеждат последователна езикова политика по отношение на единството на книжовната норма в изключително сложната социолингвистична ситуация по българските земи през този период.

Чуждестранната (вкл. славянската) филологическа наука се популяризира и чрез преводни статии. Водят се дискусии по езикови въпроси, като активно участие в тях вземат А. Т.-Балан, П. Р. Славейков, Ив. Богоров, Ст. Бобчев, Д. Попов, Гр. Караджов, Ив. Евст. Гешов и др.

В списанието се отпечатват редовно обявления за очаквани нови книги, поддържа се критиката, като излизат около 50 рецензии и отзиви. Значителна част от рецензиите се отнасят към проблемите на литературния превод. Обект на критика са недостатъците, съпътстващи превода на литературни произведения, като прекалено свободното отношение към оригинала, липсата на данни за първоизточника или за автора, превода на стихове в проза и др. под.

Под прицела на критиката са и преводните творби, като се взема отношение по въпросите на самия превод: доколко е адекватен преводният текст на оригинала, има ли необосновани съкращения на текста, отбелязва ли се името на автора и заглавието на творбата и др. под. Бележката на Ив. Вазов към преводача Н. Ю. Ненов за превода на „Орлеанската дева“ е показателен и за все още ниското равнище на преводаческото изкуство у нас: „Доколкото ми се чини, тая трагедия е написана от Шиллера в стихове, а е преведена в проза и без да обаждат името на автора ѝ“ (г. I, кн. 1, с. 93). Подобен въпрос е поставен и в рецензията на Св. Миларов за превода на Ив. П. Славейков на Шекспировата трагедия „Юлий Цезар“, където се обръща внимание на това, че преводачът е предал трагедията в проза, а не в стихове, че конструкцията на изреченията е повлияна от чуждия език и др. Критично се отнася към свободния превод на П. Р. Славейков на една Пушкинова приказка (в стихове) и Б. Пенев, а за превода на „Илиада“ посочва, че „преводачът си послужил с ритъма и похватите на народните ни песни“.

В други случаи критиката посреща добре книги като „Спомени от Цариградските темници“ на Св. Миларов: „Цял ред раскази, написани на гладък язык, поръсени съ сладка поезия, ввождат ни в най-скришните кътове на турский бит, раскриват ни най-трогателни драми, тайната на които тъй мъчно може да проникне през дебелите зидове на харемите“ (г. I, кн. 11 – 12, с. 981).

Политиката на сп. „Наука“ е да поощрява публикуването на адаптирани преводни издания от западноевропейската класика. Така напр.

драмите на Шекспир „Крал Лир“ и „Венецианският търговец“ се издават в адаптиран вид от Лука Касъров и Ив. Каранджулов, за да бъдат по-достъпни за малките читатели. И тук критиката дава положителна оценка на преводите: „Те .... (преводачите) са решили да дадат на децата ни целий Шекспир в малки приказки и са издали вече две: „Венецианският търговец“ и „Крал Лир“. Приказките, просто и ясно изложени и написани във добър и вразумителен език, се четат с голямо удоволствие“ (г. I, кн. 11 – 12, с. 984).

Статиите, посветени на превода, са тясно свързани с разискването на въпроси, отнасящи се за развитието на книжовния език и неговите стилове, както и на българското езикознание. От преводачите наред с качествен превод се изисква и по-висока езикова култура. Езиковите оценки задължително присъстват в тогавашните критически отзиви, при което продължават да се смесват нормативни (*правилно – неправилно*) с естетически критерии (езикът е „правилен“, „гладък“, „добър и вразумителен“ (г. I, 11 – 12, 984) // „необработен“, „груб“, „дивашки“, „чепат“, „тромав“ език). Преводът може да е „добросъвестен“, „до възможности точен“ „сполучлив“ (Ив. Славейков), но може и да е „тъмен“, „непонятен“.

Оценявайки високо книжовното дело на Н. Бончев, К. Иречек дава за пример неговото търпение и постоянство в дългия път на творческото му самоусъвършенстване: „...[Н. Бончев], който притежавал бистър ум и вещо перо, знаел е добре цената на изгладения стил и като е бил строг съдия върху собствените си трудове, никога не е бързал с тяхното напечатване, а дълго време съвестно ги поправял и дотъкмявал“ (г. III, кн. 4, с. 158).

Статиите по езикови въпроси не се срещат често в списанието, но макар и малко на брой, те говорят за продължаващите от епохата на Възраждането тенденции, които са все още актуални, а именно: изчистване на книжовния език от ненужните чуждици (турцизми, гръцизми, русизми); описание на речниковото богатство на българския език, обогатяване на лексикалния му състав с думи от народните говори, от книжовната традиция, със заемки от чужди езици. Дискутира се и въпросът за необходимост от лексикална нормализация чрез подготвяне и издаване на тълковен речник на българския език.

Чрез публикуването на художествени и езикови образци списанието влияе благотворно върху изграждането на езиков усет сред образованите среди, създаване на навици за ползване на научна информация, възпитаване в дух на възискателност и критичност към поместваните материали.

През 80-те години на XIX в. се изгражда научният стил и се попълват терминологичните системи на българския книжовен език в специализираните научни области. Сп. „Наука“ следи новоизлизалите учебници и помощни пособия и своевременно помества отзиви, рецензии и бележки, излиза с критика и препоръки. Предмет на внимание са освен съдържателната част на учебната литература, също и езикови и терминологични въпроси, като най-често се обсъжда доколко е уместен подборът на термини и включването им в книжовен оборот на съответната наука. В процеса на създаване на научна терминология се поощряват опитите да се използват и български народни наименования: най-малкото – да се дават паралелно, за да бъдат разбрани техните латински названия. Така напр. на страниците на списанието С. Д. Вежинов публикува списъци с българските наименования на растения с цел да улесни създаването на ботанически атлас, от който училищата имат нужда: „При съставянето на предлаганата ботаническа терминология на езикът ни, трудил съм се да бъдат изречени названията на растителните части и оръдия с думи, доколкото се може понятни, а до колкото способстват за това язичните ни форми“ (г. III, кн. 2, с. 206). В същия брой на сп. „Наука“ излиза и рецензия за книгата на М. Георгиев „Билките в народната ни медицина“, в която специално се подчертава заслугата на автора да си служи с българските наименования на билките: „Авторът се е потрудил да назове тие билки с българските им имена, нещо доста важно, защото, както знаем, българската терминология на билките и растенията у насенско е твърде богата, но почти никой до днес не се е сериозно погрижил да я извади наяве“ (пак там).

Учебниците по геометрия на Гр. Караджов се посрещат от учителското съсловие с респект, като се сравняват с най-добрите европейски учебници в тази област (всъщност авторът ги е съставил именно въз основа на учебници, които се използват в Австро-Унгария), и неслучайно те се търсят в цялата страна (Стоянов 2007: 118). Анонимен рецензент подчертава и друга положителна страна на неговата „Първоначална геометрия“: „Языкът на книгата е отличен. Названията на термините са доста улучени. Дефинициите са кратки, ясни, точни“ (г. I, кн. 10, с. 676).

Сп. „Наука“ до голяма степен подпомага и развитието на официално-деловия стил. В изданието се публикуват редица статии от областта на правните науки, напр. „Съдебно тълкование на законите“, за съдебните „коммисари“ (г. I, кн. 10, с. 39 и сл.; кн. 7, с. 540) от Ст. С. Бобчев; „Програма за събиране народни юридически обичаи“ от П.

Матеев (г. I, кн. 2, с. 171, г. II, 10 – 11; 1027 и сл.); „Българската конституция“ от П. Каравелов (г. II, кн. 8 – 9, с. 774; кн. 10, с. 884; кн. 11 – 12, с. 995 и сл.); „Юридически бележки по въпроси от гражданското и углавното съдопроизводство“ (г. III, кн. 7, с. 576; кн. 8, с. 669) и „Материали за българското обичайно право“ от Д. Тончев (г. III, кн. 1, 24; кн. 2, 175, кн. 4, 353, 5 – 6, с. 488 и сл.).

По повод на излезли книги на военна тематика редакторите на списанието обръщат внимание върху засилената употреба на „някои по-видни русизми“, като отбелязват, че „заменянието е трудно засега“ (г. III, кн. 8, с. 728). По това време обаче критиката е плаха, тя е в позиция само да констатира слабите пунктове в езиковата култура на българина, но невинаги проявява активност, за да постигне съществени промени в нейното равнище.

Въпреки това периодичният печат остава най-оживената трибуна на езикови дискусии, които се превръщат в катализатор за ускоряване на процеса на терминологичното строителство. В това отношение списанието играе важна роля. Така напр. в излязлата в сп. „Наука“ рецензия, отнасяща се за първата книжка на сп. „Медицинска сбирка“, се обръща внимание върху усъвършенстването на книжовния език и формирането на научната терминология: „сам-там се забележва само необработеный език на списовачите, което доказва, че нашите доктори са новаци в описанието, а езикът ни още не е снабден с техническите термини“ (г. II, кн. 10, с. 951).

В сп. „Наука“ излизат и статии върху военното дело⁶, които изобилстват с нови военни термини, напр. „Битката при Вучидол и българските доброволци в Черна гора“ от Л. Филипов (г. II, кн. 10, с. 943), „За военната организация в училищата“, „Военното възпитание в гражданските училища“, „Сръбската военна организация“ от К. Кънчев (г. III, кн. 3 – 4, с. 326; кн. 6, с. 477; кн. 7, с. 639) и др.

Сп. „Наука“ представлява интерес и като източник за проучване на историята на новобългарския книжовен език, тъй като съдържа текстове, принадлежащи към различни жанрове (художествена литература, мемоаристика, публицистика, научнопопулярни четива, делова книжнина, военно дело, техника и др.). Интересно е да се проследи въпросът към кои книжовноезикови модели се придържа и кои норми подкрепя то.

⁶ След Освобождението се създава българската армия, открива се училище за подготовка на военни кадри, приемат се нови устава, указания и правилници. Във връзка с това в българския език навлизат много нови военни термини (повлияни от руски, по-късно от френски и немски език) (Русинов 1980: 257).

По отношение на графичните и правописните особености на списанието се констатира пъстра практика, която може да се обясни със следните причини: 1. Все още липсва общоприет правопис (това става едва през 1899 г.); 2. Редакторите и сътрудниците използват различни правописни модели; 3. Редакционният съвет не въвежда специални правописни изисквания; 4. Редакционната колегия не е била в състояние да уеднаквява правописа на сътрудниците.

Наблюденията показват, че се прилагат следните модели: смесен модел (използван в цариградския печат), с който си служат П. Р. Славейков, Св. Миларов и К. Шапкарев; пловдивски модел (Й. Груев), търновски модел (Ив. Богоров), Дринов модел (Ив. Вазов, К. Величков), демократизиран правопис (Ст. Бобчев).

През 80-те години езиковите средства са вече подчинени на една по-установена обща система, която в нормативно отношение има ядро и доста широка периферия, в която се конкурират различни по произход форми. Именно в периферията се срещат диалектно обогрени фонетични облици, дължащи се на диалектни явления като асимилация, дисимилация, редукция, йотация, мекост при някои съгласни и др.: *тогива, слазаше, цалуна, небото, таков, таквизи, умразна, упашки, бържи, чузди, стовна, земат, дигна, остаяше, буфетя, пазаря* и др.

Срещат се фонетични русизми, употребени главно по стилистични причини: *воздух, съмнение, лучите, вглубена* и др.

В морфологичния строй се забелязват редица особености, които показват известни колебания при употребата на някои форми, но въпреки това определени норми са в достатъчна степен стабилизирани. Макар че формите за мн. ч. при съществителните имена от м.р. с окончание *-и* преобладават, все още се срещат и форми с окончание *-е*: *цигане, граждане, господаре, българе* и др. (Ив. Вазов, Св. Миларов, Д. Стоянов и др.). Никой от сътрудниците на списанието не прилага диференциация при употребата на определителен член (пълен и кратък). Предпочитание към употребата само на пълен член се забелязва в практиката на Ив. Вазов, К. Величков, Св. Миларов, Ат. Шопов, Ст. Бобчев, Д. Загорев, И. А. Ворачек, Д. Стойнов и др. Доста често обаче при прилагателните се срещат разширени форми на *-ий*: Ив. Вазов, К. Величков, Св. Миларов, В. И. Шопов, Ст. Бобчев, Д. Стойнов, М. Киранов, П. Р. Славейков.

Прави впечатление, че за разлика от по-ранната възрожденска практика, в която е налице по-голяма вариантност при формите за бъдеще време, в сп. „Наука“ формите с *ще* носят белега на установеност. При сегашните деятелни причастия се наблюдава присъствие на чер-

ковнославянско-руските форми: *съществуващи, следващи, блюждающ, касающ* и др., но същевременно суфикс *-(а)щ, -(я)щ, -(е)щ* заема стабилни позиции в книжовния език (*говорящ, пърхащи, произходящ*).

Вариантност се забелязва и сред отглаголните съществителни имена, при които се среща както суфикс *-ние* (*страхопочитание, злодеяние, явление*), така и (макар и значително по-рядко) съществителни с *-нѐ* (*прощѐнѐ, сиянѐ – П-в; стенанѐ, мълчанѐ, сумненѐ – М. Москов; удивленѐ, въсхищенѐ – Ив. Вазов*).

Наред с думи на *-ар* за професии, като *козар, говедар, лозар, винар*, се срещат и неологизми като *пощар* (Св. Миларов). Паралелно се употребяват сложни думи и деривати с едно и също значение: *виноделец – винар* (Т. Икономов), *книгопродавец – книжар* (Св. Миларов). Сред сложните думи не са рядкост черковнославянизми/архаизми (*благоусмотрение, скрижали*) и казионизми: *самоспазване, актосъставител, зеленолиствени, уплодотворяват*.

При народностните и обитателските имена на словообразователно равнище се наблюдава тенденция за съкращаване на разширените суфикси *-анин, -янин* (без *-ин*). Въпреки това все още се срещат и форми като: *капитанин, фотографин, куриерин* (З. Стоянов, Св. Миларов). Глаголите на *-ирам* в списанието имат превес: *претендирам, конкурирам, гарантирам*, като много рядко се срещат форми със суфикс *-ирвам*: *характеризирват*.

Характерно за епохата явление е и употребата на множество русизми. Така напр. във Вазовите творби, поместени в списанието, намираме лексикалните редици *стид, стидлив, стиден, стидно, стидливо* – срам, срамежлив, срамен, срамно; *приглашение* и покана, *лес* и гора, *конверт* и плик, *ответ* и отговор, *безконечно* и безкрайно, *пища* и храна и т.н., които авторът постепенно изчиства от езика си. Отпадат от езика и някои западноевропейски думи, напр. *комод* вм. скрин (Вазов, Величков), *конфитерия* (Св. Миларов) вм. сладкарница, *каприция* (П. Славейков) вм. каприз и др., които не се задържат и на покъсен етап отпадат от активната лексика.

Ив. Вазов, който през целия си творчески път не се уморява да търси и попълва книжовния речников състав с благозвучни и съдържателни народни думи, е противник на изкуствено създадените думи. Но в краен случай при определени липси в речниковия състав той не възразява срещу словотворчеството. Такива липси поетът открива в лексиката за назоваване на цветя, която според него има нужда от обогатяване: „Най-величествените създания на природата у нас нямат имена, или ако имат, те са турски. За красивото българско цвете ние

нямаме нежни думи, за да го погалим; ние нямаме мили названия за неговите хубости“ (г. II, 2, 170). И открил някои „прелестни форми“ (кратки думи, думи с полутонове, женски имена или граматични форми, каквито са деепричастията на *-йки*), той бърза да ги включи книжовна употреба.

Редакторите и сътрудниците на сп. „Наука“ знаят по няколко езика, което дава отражение в езиковата практика на списанието, където се промъкват презаети думи, напр. през рум. като *магазин* (*magazie* – склад за зърнени храни), *куврик* (*kuvrik* – геврек), *бан* (*ban* – пари), *волентир* (*volentir* – доброволец). Същевременно си пробиват път терминологични заемки от западноевропейските езици: *юрист*, *прокурор*, *реформатор*, *стенография*, *логограми*, *галерия*, *контракт*, *фут*, *кандидат*, *регентство*, *патетически*, *лаборатория*, *организъм*, *комедия*, *карикатурно* и т.н. Налага се тези думи понякога да се поясняват, като *акустика* (= наука за гласът, г. III, кн. 5 – 6, с. 413); *термини* (= научни познания, г. III, кн. 5 – 6, с. 423). Застъпена е и обратната практика – малко позната домашна книжовна дума да се пояснява с нейно съответствие на чужд език – най-често турски: *мена* (трамба), *пей* (капаро), *поручителство* (кефил), *подаря* (харижа), *почак* (вересия), *търз* (панаир), *дългове* (борчове), *враг* (душманин). Сп. „Наука“ има заслуга и за усвояване на термини от различни сфери на научното познание: *частици*, *молекули*, *тяло*, *материя*, *природа*, *ударение*, *склонение*, *окончание*, *кодификация*, *коментари*, *параграфи* и мн. др.

При адаптирането на заемките от чужди езици се наблюдава известна промяна в приемащия език. Водещият принцип в този процес е транскрипцията, но и транслитерацията не е изключена и примерите, отнасящи се за собствени имена или за названия на географски обекти в сп. „Наука“, не са малко: *Стенлей Джевонс* (*Stenley Jevons* – И. Плачков), *Дж. Уйлис* (*John Willis*), *В. Хюго* (*Victor Hugo* – Н. Б.), *Стаффордъ* (*Stafford*), *контракт* (*kontrakt* – Е. Каравелова). Израз на транслитерация е предаването на двойните съгласни от оригинала в адаптираните български форми: *Дж. Милл*, *классицизм*, *корректурни*, *сумма*, *терраса*, *коммисия* и др.

Историческото значение на сп. „Наука“ в контекста на националната ни култура се изразява в това, че то обединява духовните усилия на българската интелигенция от всички поколения и от всички региони за изграждането на българската следосвобожденска литература, за нейното обогатяване и по-нататъшно развитие. За интереса на читателите към списанието говори фактът, че то се разпространява не само в Източна Румелия, но и в свободното Княжество, в Одринска Тракия и

Македония. Във всички български земи се използва онзи книжовен език, оформил в основни линии облика си още преди Освобождението. В неговото формиране са участвали изтъкнати книжовни и просветни дейци от всички краища на българското езиково землище.

Сп. „Наука“ се оформя като едно от най-авторитетните издания с влияние и доказан потенциал, с които въздейства върху процесите на унификация на българския книжовен език и стилового му изграждане, като тези процеси намират отражение в най-добрите образци от онова време: в творбите на Ив. Вазов, З. Стоянов, К. Величков и др.

Макар за кратък период от време, сп. „Наука“ прокарва тенденции, повлияли благоприятно върху развитието на книжовния език, който за кратко време се превръща в сравнително единен, с установени граматични норми, общ правопис и с разширяващи се функции. Интеграционните и унификационните процеси, започнали преди Освобождението, продължават, но за разлика от предходния период, когато това се изразява в центростремителна динамика за консолидиране и за единство на говорната основа, сега усилията са насочени към окончателното оформяне и утвърждаване на нормативната система, към нейното стабилизиране и кодифициране, към по-нататъшното обогатяване на речниковия фонд и на изразните средства, стилового доизграждане, разширяването на терминологичните системи на отделните науки, уеднаквяването на правописа и т.н., като за това в голяма степен способства и редакторската програма и политика на сп. „Наука“.

Чрез художествените произведения на едни от най-авторитетните творци след Освобождението списанието съдейства за обогатяване на книжовния лексикален фонд и за неговата интелектуализация. То идва да задоволи обществената необходимост от модернизация на книжовния език чрез назоваването на редица нови реалии и явления, свързани с развитието на отделни научни области. Част от модернизацията е създаването и попълването на съответните терминологични системи. Постепенно се променя словният фонд с оглед на произхода на думите: изхвърлят се чуждиците, ограничават се русизмите; думите с регионална окраска отстъпват на общоприети лексеми и форми.

Езиковата политика на списанието е насочена към унификация на книжовните употреби и е изцяло в синхрон с общата национална политика за езиково единство в границите на Княжеството и извън държавните граници.

За жизнеността и функционалността на даден книжовен език, за неговата пълноценност се съди по това в каква степен са развити изразните му средства и доколко той е стилистично издигнат, за да се

създават оригинални художествени произведения (особено поезия). Глорификацията на българския език е част от стратегията на следосвобожденското поколение книжовници, които се стремят да извлекат специфичнонационалното като ресурс, който обаче да модернизират съобразно с предстоящите функции на книжовния език в новото време. А възможността да се пише поезия на един език утвърждава неговата книжовност, издига авторитета му и го легитимира сред други развити езици и култури. В сп. „Наука“ се наблюдава и проекция на възрожденските тенденции. И както в по-ранните етапи от развоя на книжовния език възрожденците ни бранят българския език от чужди клевети, че не е „благозвучен и украсен“⁷, така след половин век следващото поколение поети и писатели отстояват неговите богати възможности, като доказват това със собственото си творчество. В десетилетието около и след Освобождението литературните и книжовноезиковите процеси са отишли далеко напред, когато може да се говори и за естетическата функция на книжовния език. Тази тема в литературата се появява заедно с убедителното присъствие на художествени творби – образци в българската литература, които се доказват чрез езиково-стиловите им качества. Достатъчно е да споменем името на Ив. Вазов, който болезнено посреща нападките („хули гадки“) срещу българския език, че бил груб, неразвит и варварски, и отпечатва литературни произведения в защита на езика ни. И като най-доброто доказателство срещу клеветата поетът поднася красотата и поетичността на езика, на който са създадени собствените му литературни произведения.

Национальноезиковият фактор продължава да бъде водещ в езиковата политика и след Освобождението, като темата „Език свещен на моите деди“ се разгръща със същия възрожденски патос, но разликата е в по-високото стъпало, на което вече стои книжовният език, а именно: правото на езика се защитава чрез стилового му усъвършенстване и стихотворната техника. Предаността към родния език обхваща не само постиженията в оригиналното творчество, но и отношението към превода и възможностите на преводния език да изрази и най-сложните и абстрактни понятия в тогавашната преводаческа практика. Следосвобожденското поколение творци си поставя задачата чрез литературата да **се подготви езикът за бъдещи по-големи творчески постижения**. Ив. Вазов и редакторите на сп. „Наука“ правят внимателен подбор на литературните и научните текстове и им отреждат

---

⁷ Вж. отговорите на поета Стефан Изворски.: „Не ставало стихове на български език“ в „Цариградски вестник“ от 11.01.1858 г., на К. Фотинов,

важно място, осъзнавайки взаимовръзката *литература – език*. Литературата влияе върху езика, развивайки неговите стилови възможности, естетически характеристики и националнозащитни функции, но от друга страна – само на един развит и богат на изразни средства език могат да се създават образци. И неслучайно Св. Миларов, един от най-придирчивите сътрудници на сп. „Наука“, оценява високо ролята на редакторите и техния достоен труд, „който показва високо здравите и жизнени сили, що се таят в душата на българският народ, показват способността му да се бори, за да си извоюва едно местенце помежду другите модерни народи“. Достойна оценка, която е актуална до днес.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 1987:** Аврамова, Ана. *Източнорумелийският период на Пловдивския край (1878 – 1885)*. Библиографски указател. Пловдив: НБ „Ив. Вазов“, 1987.
- Атанасова, Драганова, съст. 2010:** *Периодичен печат. Стара Загора 1882 – 1944*. Съст. и предговор М. Атанасова, Сл. Драганова. Стара Загора, 2010.
- Богданов 1972:** Богданов, Ив. Наука. // *Българска литературна периодика*. София, 1972, 23 – 25.
- Вагнер 1897:** Wagner, Jan. *Vzpomínky z Bulharska a jiné črty*. Praha: Tiskem Dra Ed. Grégra nákladem vlastním, 1897.
- Вълчев 1977:** Вълчев, В. Наука. // *Речник на българската литература*. Т. 2, Е – О. София: Изд. на БАН, 1977, с. 427.
- Вълчев 2001:** Вълчев, Г. *Чужденците в българската следосвобожденска култура (1879 – 1900)*. Стара Загора: Кота, 2001.
- Генчев 1981/2007:** Генчев, Н. *Възрожденският Пловдив*. Второ издание. София: Изток – Запад, 2007.
- Земан 2012:** Земан, П. Чешките учители в Източна Румелия и техният принос за учебното дело след Освобождението. // *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“*, Филология (Езикознание), т. 50, кн. 1, сб. В, 2012, 588 – 601.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. Пловдив: Макрос, 1998.
- Константинова 1979:** Константинова, Е. *Езиковите въпроси в българския печат през XIX век*. София: БАН, 1979.
- Маринов 1981:** Маринов, А. 100 години от излизането на първа книжка на списание „Наука“. // *Отечествен глас*, 1981, бр. 11031.
- Николова, съст. 2009:** *Иван Богоров, Иван Вазов, Йоаким Груев, Найдено Героу, Л. Каравелов, Хр. Г. Данов. Пловдив в техните очи*. Съст., предг. и

- бележки Ю. Николова. Пловдив: Фондация „Балкански културен форум“. 2009.
- Панов 1939:** Панов, К. *Пловдив*. Пловдив, 1939.
- Пеев 1941/2011:** Пеев, В. К. *Град Пловдив. Минало и настояще. Част I. Пловдив в миналото*. Изд. второ. Пловдив: Фондация „Балкански културен форум“, 2011.
- Периодика 1985:** *Периодика и литература. 1877 – 1892 (Литературни списания и вестници, смесени списания, хумористични издания, 1877 – 1892)*. Т. 1. София: БАН, 1985.
- Русинов 1980:** Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. София: Наука и изкуство, 1980.
- Русинов 1985:** Русинов, Р. *Българският книжовен език след Освобождението (1878 – 1944)*. Велико Търново: ВТУ „Кирил и Методий“, 1985.
- Стателова 1983:** Стателова, Е. *Източна Румелия (1879 – 1885): икономика, политика, култура*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1983.
- Стоянов 1974/2008:** Стоянов, М. *Когато Пловдив беше столица*. Второ изд. Пловдив: ИК „Хермес“, 2008.
- Стоянов 1966/2010:** Стоянов, М. *Исторически разкази за Пловдив през Възраждането. Пътят към свободата*. Изд. второ. Пловдив: Фондация „Балкански културен форум“. 2010.
- Шишков 1926:** Шишков, Ст. *Пловдив в своето минало и настояще. Историко-етнографски и политико-икономически поглед*. Пловдив: Търговска печатница, 1926.